

Juhász Pál

A gazdálkodók boldogulásának mintái az 1970-es években és az 1990-es évek válsága

Esélyek és kockázatok

A gazdagodásra törekvésnek azokkal a késztetéseivel foglalkozom, amelyek a magyar falvakban a 19. század vége óta bontakoztak ki, a gazdálkodás eszközei és módszerei ekkortól változnak folyamatosan. Az elérhető lehetőségek bővülésével és a közlekedés fejlődésével az együttműködések egyre inkább magához igazító piac terelő hatása miatt az agrárgazdaságban is folyamatosan rendeződtek át a szerepek. Egyre több lehetőség kínálkozott arra, hogy az egyén addig ismeretlen szerepet alakítson ki magának, s ezzel felmutassa magát.¹

Egy faluban – avagy egy falusi részközösségben – az egyénített szerep ad jelentőséget az embernek. A feltörekvők ezzel emancipálták magukat a gazdatársadalomban, a deklasszálódást pedig az jelezte, hogy a volt társak egyre kevesebb dologban számítottak rá, azaz kerültek őt. Más nézőpontból egy falu nyitottságának mértéke – s gyakran a helyi társadalom nyitottságból is fakadó szétszakítotttsága – azzal is mérhető, ha megnézzük, mennyire elterjedtek a lakosok falun kívüli rendszeres gazdasági kapcsolatai. Ez azt is mutatja, milyen körben válik fontossá az, hogy a máshol lakóknak mutassuk meg magunkat.

Abban a folyamatban, amelyet a gazdálkodói kapcsolatokban a piaci koordináció dominánssá válásával jellemezhetünk, átalakult a falusi világ szereplőinek késztetésrendszere, és megváltoztak az emberek közti viszonyok. Hogy csak a leglátványosabb változásra utaljak: míg a 19. század második harmadában a külső szemlélők még restnek vagy legalábbis kényelmesnek látták a paraszti világot, amely csak kényszerhelyzetben tevékeny, addig a 20. században a magát és családtagjait hajszólo paraszt képzeete terjedt el. A „kaporj kurta, neked is jut” elv

¹ Ez a tanulmány elsősorban az 1970-es években és az 1980-as évek elején készített elemzéseimre támaszkodik. A könyvtárzárlat miatt nem tudtam a kor esettanulmányaiból és szociográfiáiból vett példákkal illusztrálni a szöveget. Elemzéseim a gazdasági növekedésmélethez eredő, 1972-ben kialakított szemléletre épülnek. Különösen Alfréd Sauvy és Jánosy Ferenc álláspontja hatott rám, akik a szakmaszerkezetet tekintették a legtehetősebb (útfüggest okozó) tényezőnek. Az ő elemzési módszerüket egészítettem ki egy új dimenzióval: a munkaszervezetek, azaz az együttműködési formák változásainak követésével (Juhász 1973, újra megjelent az ELTE 1990-es években kiadott szociológiai szöveggyűjteményében). Ebben az írásban vezetem be a vállalatközi viszonyok elemzésére a „monopóliumok közé zárt monopóliumok” metaforát. Hiszen a tervgazdaság logikájában a hasonló tevékenységeket végzőket, országosan vagy egy-egy régióban, egy vállalatba szervezték.

úgy konkretizálódott, hogy bűn egy munkát el nem végezni, ha azzal keresni vagy spórolni lehet. Így függ össze a pénzfétis és a paraszti erkölcs.

A lehetőségeknek és a sikerhez szükséges kényszereknek való megfelelés szívó és terelő hatása utat nyitott az örökölt, rendies viszonyok meghaladásának. Ám ehhez *a sorsot elfogadó szemlélődő emberből vállalkozóvá kellett válni*. Az istállózás, a trágyázás, a vetésforgóra törekvés, a kapás kultúrák elterjedése, a fajtaváltások lehetősége és kényszere, a nemesítés és a tenyésztés igényelte szemlélet azt kívánta a gazdától, hogy az örökké újuló eszközök és művelési módok között tájékozódni és róluk tanulni tudjanak, valamint tetre képesek legyenek. A siker és a kudarc példái sokasodtak. A tudás és a kapcsolatépítés képessége érzékelhető erőforrássá vált, ami elvált az örökölt vagyontól. A tekintélyes, mert a többiek boldogulási esélyeit is befolyásoló gazdát már nem *módos gazdának*, hanem *jó gazdának* nevezték. Uralkodóvá vált – legalábbis a sikeresek között – a meritokratikus szemlélet. Ez pedig nemcsak azt jelenti, hogy felfogásuk szerint a sikeresség (gazdálkodói) érdemek eredménye, hanem gyanakvást is jelent a nem sikeresekkel szemben.²

A legalább részben egymásra utalt emberek közti szívesség- és ajándékcserre természetesnek és ősinek tartott rendszere, a reciprocitás új, piaci igényekhez igazodó formákat öltött. Gyengült és szűkült a rokonsági és szomszédsági együttműködés (és szolidaritás) ereje és jelentősége, viszont megnőtt a tudatosan és célracionálisan használt cimboraságok szerepe a gazdálkodás formálásában. Egyes falvakban ez „komaságként” formalizálódott is. Egyetlen gazdaság – és a mögötte álló háztartás – sem rendelkezhet mindazokkal az eszközökkel, tudással és kapcsolatokkal, amelyekre az év folyamán szükség lehet. Nem is lenne racionális ennyi „heverő” tőkeelem. Az együttműködő gazdák között „tervezett” eszköz-, munka-, szolgáltatás- és szívességcseré-hálózat alakult ki. A hálózatok kialakulásához arra is szükség volt, hogy a gazdák igazodjanak egymáshoz gazdálkodási, eszközvásárlási és értékesítési terveikben. A világ szerencsésebb tájain ezekre az együttműködő csoportokra épült rá a hitelszövetkezeti rendszer.

A tartós együttműködések formálódásában két dolog játszott világos szerepet. 1. A potenciális partnernek olyan eszköze, tudása, beszerzési vagy értékesítési kapcsolata legyen, amelyre gazdálkodásuk egy-egy fázisában a partnereinek is szükségük van. Vagyis akkor leszek kívánatos társ egy együttműködésben, ha bizonyos területeken egyénített gazdasággal és tudással rendelkezem. 2. Védekezni kell a potyautasság kísértése (*moral hazard*) ellen. Akkor bízhatok abban, hogy értékes szolgáltatásomért én is értékes szolgáltatást kapok, ha a partnernek

² Erről ír például Fónagy Zoltán, aki hangsúlyozza, hogy az 1848-as törvények végrehajtása, a magántulajdon biztonsága még nem hozott látványos változást a mentalitásban. Idővel azonban az egzisztencia védelmének, majd a fogyasztási lehetőségek bővülésével a lépéstartásnak kényszere magával hozta az árutermelésre törekvést (Fónagy 2014). Martha Lampland újabb magyar tárgyú könyvében is foglalkozik ezzel a kérdéssel. Ő azt is kifejti, hogy a gazdaságtudományok, amelyek ideologikus választ adnak a gyakorlat fölvetette problémákra, hogyan váltak és válnak afféle receptkönyvvé e problémák kezelésére. A gazdasági racionalitás szemlélete indoktrináció (Lampland 2016).

is fontos, hogy „korrekt” embernek tartsák. Ennek elismerése fejeződik ki abban, hogy a „jó gazda” címet kisparasztok is elérhették. Analogikusan: piacgazdasági viszonyok között (Dániában, Németalföldön, majd sokfelé) azok a szövetkezetek tudtak stabilizálódni, majd nagyra nőni, amelyek találtak eszközöket a potyautasság kísértésének megfékezésére, valamint a gazdai és tagi öntudat erősítésére.³

Hasonló tudatosság alakult ki a feladatra szerveződött munkáscsapatok (aratóbandák, kubikosbandák, nyíró vagy metsző csapatok stb.) tagjainak kiválasztódásában. A „jó munkás” elismertsége és az egyén ezzel járó öntudata a paraszti világ periferiáján is létrejött – bár ebben a társadalmi csoportban a „parasztvá válás” inkább vágy volt, mint lehetőség. A 20. századra kialakult paraszti erkölcs-höz a kiszámítható és megbízható emberré, a „korrekt paraszttá” válás igénye is hozzátartozott. Azaz a piacgazdaság követelményéhez igazodó, szigorúbb normájú együttműködések formálódásával párhuzamosan megjelent az öntudatos polgárrá válás folyamata. A mezővárosi múltú települések közösségi életben részt vevő lakói egyébként is polgárnak tekintették magukat. Igaz, ebben az is hangsúlyos, hogy a parasztok a maguk módján, a saját mércéjük szerint polgárok.

A rendiség jogrendjének megszüntetése és az állampolgári egyenlőség megteremtése ellenére újra és újra megjelentek újfajta rendiség felé terelő folyamatok. A meritokratikus értékrend ettől nem véd meg, sőt ideológiát is jelenthet embercsoportok megkülönböztetésére. A relatíve sikeresek magatartása akaratlanul is szűkíti a kevés lehetőséggel rendelkezők feltörekvésének, a szűkösségből való kitörésnek csatornáit.

A kisebb úri birtokosok és telkes jobbágyok 19. század közepén még általános patriarchális gazdaságai megszűntek, amelyekben a többnyire házatlan zsellérek családjának megélhetéséről is, szolgálatkészségük fejében, a gazda gondoskodott. (Persze gazdaportákon vagy tanyákon továbbra is éltek zsellérek, de a házatlanok zöme az uradalmi pusztákra szorult.) Ám országszerte rendszerbe szerveződtek a patrónus–kliens kapcsolatok. Ennek legelterjedtebb, szinte technikai kényszernek tűnő formája volt a fogattal, jó ekével és munkagépekkel rendelkező gazda viszonya az ő „jó embereihez”. Formailag e viszony egyezsége alapuló munkacsere volt: egy nap fogatos munkáért három (az I. világháború után négy) nap gyalogmunka járt. (Egy a gazda, kettő a lovak munkájáért.) Egy ilyen tartós viszony némi biztonságot nyújtott ugyan a kisparasztoknak, még szimbiotikus, relatíve sikeres gazdaságcsoport kialakulására is esélyt adott, ám világgossá tette, hogy ki a polgár és ki a jó munkás. Ez a fajta munkakapcsolat, és a néhány vidéken már elérhető traktoros szolgáltatások magyarázzák, hogy az 1935-ös összeírás miért talált milliónyi olyan földművelő gazdaságot, amelyben nem volt eke.

³ Szóhasználatomban utalok Fél Edit és Hofer Tamás *„Mi korrekt parasztok...” Hagyományos élet Átányon* című könyvére (Fél–Hofer 2010), mert az előző századforduló után kialakult új paraszti rendnek talán ez a legjobb leírása. Egyébként a „komaság” intézményét és jelentőségét is Fél Edit írta le 1936-ban a Kocs községben végzett vizsgálata alapján (Fél 1941).

A későbbi tévesztés ennek a függési rendszernek vetett véget azzal, hogy biztosította a háztáji fenntartáshoz szükséges művelő és szállító szolgáltatásokat. Miközben elzárt korábbi boldogulási pályákat, akaratlanul is megnyitott újakat.

RÉGI FORMA, ÚJ FUNKCIÓ: A HÁZTÁJI INTÉZMÉNYE⁴

A minden télesztagnak biztosított egy hold háztáji föld és az, hogy a munkaegység egy részét terményben fizették – ez azért is volt előnyös számukra, mert a termények hivatalos és szabadpiaci ára jelentősen eltért egymástól –, státuszukat a korábbi uradalmi cselédekéhez tette hasonlónak. Az ezekhez fűzött képzetek is hasonlóak voltak: a család használatában lévő föld, a néhány állat neveléséhez biztosított takarmány és az egy tehén tartásának joga a család önellátását biztosítja, és egyben a munkahelyhez is köti őket, hiszen a megélhetés biztonságát máshoz nem értő embereknek veszélyes kockáztatniuk.

Miután a fenyegetést, ígéretést, meggyőzést, a kiszemeltek csábítását és ijesztgetését sok helyen erőszakkal is kombináló harmadik télesztési kampány – meglepően – sikeres lett, a vezetésben előretört a pragmatikusok indokolt aggodalma: az osztályharcosok keménysége nem vezet-e az 1949–1952-es időszakhoz hasonló élelmiszer-ellátási gondokhoz. 1960-ban a mezőgazdasági minisztérium vezetését lecserélték, és átadták a még Nagy Imre első miniszterelnöksége alatt egymásra talált agrárius reformereknek. A kívülről kényszerített rendszer életképessé tételének módját tehát azoknak kellett megtalálniuk, akik ellenezték a kampányszerű szervezést és azt, hogy a mezőgazdasági szövetkezésnek egyetlen mintája legyen Magyarországon. 1961-ben a Belügyminisztérium egy részének vezetését is lecserélték.

E változások eredményeként a kolhozmodellel való szakítás nálunk túllépett Hruscsov intencióin. Az anyagi érdekeltség és – a keretek tiszteletben tartása mellett – az *ahogy lehet* pragmatizmusa jóvoltából 1962–1963-ra a legtöbb téesztben egyértelműen kialakult az üzemek működési rendje: 1964-re kiépültek az üzemi gépműhelyek, az évtized végére a korszerű munkagépekkel felszerelt traktorok kiszorították a művelésből a lovakat, az új növénytermesztési technológiák miatt a legtöbb szántóföldi kultúrában fölöslegessé vált a kapálás, a kor igényeinek megfelelő istállók és baromfitelepek épültek, lelassult a kiáramlás a mezőgazdaságból. A mezőgazdasági termelés növekedése összességében kielégítette a politikai várakozásokat: biztonságos és a korábbiaknál változatosabb lett az élelmiszer-kínálat, és megnőtt a téesztek vonzereje is a munkaerőpiacon.

⁴ Ez a fejezet *A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről* című, 1976-ban tartott előadásomra épül. Mivel „antimarxistának” minősítették – bár nem az –, csak az 1977-ben összeállított *Profil* című szamizdat gyűjteményben jelenhetett meg (Juhász 1977, a mondanivaló részben beépült ide: Juhász 1982, 2011). A politikatörténet témánk szempontjából releváns vonatkozásairól világosan beszámol Varga Zsuzsa két könyve: Varga 2013, Varga (szerk.) 2017.

Az agrárnépesség számára az 1960-as évek intenzív tanulási folyamatot hozott, nemcsak agronómiai értelemben, de a társas kapcsolatok és a tájékozódás mintakészletének formálásában is. Agronómiai értelemben ekkor zajlott le az a nagy átalakulás, amelyet az agrártörténet-írás az extenzív gazdálkodásról az intenzívre való átállás folyamatának nevez, és amely csak a hatvanas évekre érte el a gazdálkodók döntő többségét Magyarországon. E folyamat propagátorai – már jó százötven éve – azt hangsúlyozták, hogy nem a hagyományt kell követni, hanem *okszerűen kell gazdálkodni*. A folyamatos technológiai változások nemcsak új szakmák és eljárások megtanulása felé terelték a téesztagokat, hanem azoknak az egyre gazdagodó agronómiai meggondolásoknak a megértése felé is, amelyek az új fajtákat, eszközöket, eljárásokat indokolták. (Ezért vált 1991–1992-ben gúny tárgyává az a néhány ember, aki az apák mintájára próbált gazdálkodni.)

Természetesen a vállalkozó-paraszti kultúrában szocializálódtak többnyire könnyebben, gyakran példamutatóbban tudtak megfelelni az új technikai és agronómiai igényeknek, mint akik a szegényebb vagy egysíkúbb életet élő családokból jöttek. Ám gyakran akadt példa arra is, hogy különösen azok, akik a városi munkahelyeket is megjárták, „a törekvők”, a volt jó gazdáknak vagy gyerekeiknek egyenrangú társaivá váltak. Ez a folyamat és az, hogy a gazdaság kicsit mindig változó üzemszervezeti rendjében a különbözőképp szocializálódtak gyakran kerültek közvetlen kapcsolatba, tíz év alatt elmosta, láthatatlanná tette a kaszthatárokat a paraszttársadalom csoportjai között.

Ilyen körülmények között a háztáji intézménye köré szerveződő magatartások egész másképp alakultak a téeszidőkben, mint amelyek az uradalmi illetmény köré szerveződtek. Míg az illetményföldre épülő rendszer – ritka kivételtől eltekintve – valóban elsősorban a családok önellátását szolgálta az uradalom világában, és azt segítette elő, hogy az uradalmi cselédek egymásra utalt emberek befelé forduló közösségébe kényszerüljenek, addig a téesz háztáji – a föld, a hozzá kapcsolódó szolgáltatások és a terményjárandóság – már 1960-tól a tagok árutermelését szolgálta. Nem a téesztagi közösség bezáródását segítette elő tehát, hanem még a korábbiaknál is nyitottabbá tette a parasztságot.

A háztáji tudatos árutermelő gazdasággá válásának makroökonomiai és kulturális okai egyaránt világosak. 1. A tervgazdaság korai szakaszában a hivatalos belkereskedelem igen szűk kínálatot biztosított a falvak és a kisvárosok háztartásai számára. Így a háztartások és a nem gazdálkodó népesség ház melletti konyhakertjeinek és saját szükségletre nevelt állatainak inputszükségletét a parasztlakosok elégítették ki. Az agrárnépesség arányának csökkenése, majd a növekvő életszínvonal miatt a kereslet a mezőgazdasági termékek iránt egyre nőtt, s ennek szívó hatását nem lehetett nem érzékelni. 2. A téesztagok többsége korábban sem a falutól elkülönülve élő, fogyatékos gazdálkodási ismeretekkel rendelkező, felszerelés nélküli ember volt, hanem olyan falusi, önállóan gazdálkodó polgár, aki a közeli várossal is rendszeresen kapcsolatot tartott. Nem mondhattak le az ilyen közel fekvő, s ilyen kicsi konkurenciát támasztó piacról. A sikeresen üzemeltető téesztagok mintáját egy-két éven belül a többiek is követték. A téesz pedig

igazodott a tagok növekvő szolgáltatásigényéhez. Idővel a tudatos többlettermelésre való berendezkedést változatossá tette az olyan szakosodott gazdaságok kialakulása, amelyek már az agronómia újításaira és az ezekhez szükséges szolgáltatásokra támaszkodtak.

KÉT ÚJ TREND AZ 1970-ES ÉVEKBEN

Az egyik folyamat az agronómia átalakulása volt. Az agronómia kísérletező, tesztelő tudománnyá válása, a háttértudományok megújulása, a minőségi tömegtermelést segítő újfajta előállítási módok (pl. a hibridizáció), a mezőgazdaságot szolgáló iparágak kínálatának fejlődése, az élelmiszeripar és a kereskedelem igényeinek explicitté válása az 1960-as években olyan látványos szelekciós folyamatot és kulturális változást eredményezett Nyugat-Európában, ami mintaadóvá tette a szakmailag művelt, az új lehetőségekre és a falun kívüli kapcsolatokra figyelő gazdálkodókat. (Az új világ sajátosságait összefoglaló, 1967-ben megjelent Mendras-mű címe – sokatmondón – *A parasztság vége* lett.⁵) A formálódó új rendszert nevezte az akkori üzemgazdaságtan *ipari mezőgazdaságnak*.

Az ipari mezőgazdaság terminus nemcsak azt fejezte ki, hogy a mezőgazdaság egyes szakágai már erősebben függenek az ipari vállalkozásoktól (és a nem paraszti kultúrájú szolgáltatóktól), mint a mezőgazdálkodás többi ágazatában működőktől, hanem azt is, hogy a mezőgazdasági üzemek az ipari tömegtermelésben kialakult szervezési módnak megfelelően vertikális hálózatokba rendeződtek, amelyekben a felhasználó igényeihez igazodó *beszállítói szerepbe* kerültek. A *vertikális integráció* kategóriájában kifejeződött az is, hogy ez a beszállító olyan technológiát, fajtákat és egyéb inputokat használ, amelyeneket a vevő biztosít vagy legalábbis jóváhagy.

A magyar agrárelit – élve a mechanizmusreform által lehetővé tett szabadsággal – a Nyugaton kialakult technológiai mintákat és az ottani szervezési módok egyes elemeit igyekezett honosítani. Legalább ötvenéves lemaradást akartak pótolni. Mindez nagy lendületet adott az élelmiszer-gazdaság hazai fejlődésének, ám a mintakövetés csak tökéletlenül sikerülhetett. A magyar *termelési rendszerek* kényszermegoldásként jöttek létre, egyrészt mert az akkori jogrend korlátozta az alkalmazható szervezési eszközöket, másrészt mert a tervgazdaság logikájában kialakított magyar vállalati rendszer – amely gyakran „monopóliumok közé zárt

⁵ Mendras 1967. A francia mezőgazdaságban is kibontakozó új trendről a tájékozódni kívánó magyar agronómusok Komló László 1964-ben megjelent riportkönyvéből is értesültek (Komló 1964). Az „ipari mezőgazdaság” kifejezés később – okkal – szitokszóvá vált, jöllehet a vegyszerhasználatból fakadó egészségügyi kockázatok megszüntetésére az 1960-as évek vége óta sikeres engedélyezési és felügyeleti eljárások alakultak ki. A nyolcvanas években már Magyarországon sem főként a nagyüzemi, hanem a nagyüzemi mintákat hozzáértés nélkül vagy felelőtlenül használó kistermelők termékei jelentették az egészségügyi kockázatot, hiszen az ő termékeiket nehezebb ellenőrizni. Az elmúlt 25 évben a környezetterhelés csökkentése is előtérbe került: életformánk nagyobb környezetterheléssel jár, mint a gazdálkodásunk ipari elemei.

monopóliumokká” tette a vállalatokat – nem tette lehetővé, hogy a végső felhasználókkal kapcsolatban álló élelmiszeripar vagy a kereskedelem (nem létező termeltető egységeire támaszkodva) ne felvásárló, hanem integrátor legyen.

Ritka kivétel volt a Bábolnai Állami Gazdaság baromfiágazata, amelyik nemcsak fajta-előállításra rendezkedett be, hanem létrehozott „ipari” takarmányokat előállító tápkverőket, megszervezte a szaporítógazdaságokat, vágóüzemet és igényes termékgyártást alakított ki, és ezernyi baromfitermelőt is integrált. A gond az volt, hogy a hálózat tagjai közt a potyautasság kísértésével kulturális és jogi minták híján nem tudott elég eredményesen megküzdeni. Így nem lehetett elég hatékony ahhoz, hogy a baromfiágazásban ne maradjon elég tér a második gazdaságban szerveződő hálózatoknak. Utóbbiak viszont már tudtak tanulni abból a fajtaválasztási, technológiai és együttműködési mintakészletből, amelyet az állami gazdaság és a példáját követő nagyüzemek alakítottak ki.

Az 1970-es évek másik meghatározó folyamata a második gazdaság kiépülése volt. A második gazdaságnak a mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő hálózatai a piac és az exportra törekvő gazdaságpolitika, valamint az új termelési minták vonzásában alakultak ki, de létrejöttükben a vállalkozó paraszti hagyomány sikeres mintáinak, a tudatos és a gazdálkodói célt szolgáló kapcsolatépítés hagyományának és a kényszernek is szerepe volt. Hiszen az új termelési módok kistermelés keretei között megvalósítható formáinak eszköz- és szolgáltatáskínálata nem volt adott, és az adekvát inputok biztosítása is sok nehézségbe ütközött. Ilyen feltételek között nélkülözhetetlen szerepe volt annak, amit Kuczi Tibor „kreácsolásnak” nevezett, az antropológia pedig Lévy-Strausst követve „bricolage”-nak hív.⁶ (Vagyis hogy az új tevékenységhez szükséges eszközt abból hozom létre, ami elérhető.) Persze a barkácsoló, iparos tudás megszerzésére is törekvő paraszt mintája is benne volt a hagyományban, de az új technológiák olyan tudást is igényeltek, amely a kistermelők hétköznapi kapcsolatrendszerében, haveri körön belül nem volt elérhető. Ezért nőtt meg a szerepe a „másfélékel” való tudatos kapcsolatépítésnek.

Amikor a második gazdaság *rendszerre szerveződéséről* beszélünk, azokról a mentalitásváltozásokról adunk számot, amelyek a hetvenes évek elején – nem csupán a falusi világban – végbementek. Korábban is természetes volt, hogy a munkaviszonnyal rendelkező falusi és peremvárosi munkások, vasutasok, közalkalmazottak kisebb gazdaságot tartottak, vagy esetleg kontárkodtak. Ám korábban a választásaikat a hivatalos gazdasági szerep irányította, és a háztartásukat kiegészítő gazdálkodás, kontárkodás vagy fuvarozás a környezet nyújtotta

⁶ Kuczi 1998. Ebben az írásában – s részletesebben a könyvében (Kuczi 2000) – Kuczi hangsúlyozza, hogy a kreácsolás nemcsak és nem is mindig új, a feladat elvégzéséhez szükséges tárgy létrehozását jelenti, hanem olyan új eljárás és/vagy kapcsolat rögtönzését is, ami addig nem volt kipróbálva. Arra a jelenségre, hogy a létező szocializmus, azaz „a megszervezett szervezetlenség” viszonyai között az, aki a feladatot el akarja végezni, a tevékenységek folytatása érdekében folyamatos újításokra kényszerül, tudomásom szerint először Zsille Zoltán Büti Lajossal közösen írt cikke hívta fel a figyelmet (Büti–Zsille 1971). De Laki Mihály 1984–1985-ös cikke is sokaknak okozott „ahaélményt” (Laki 1984–1985).

kiegészítő kereseti lehetőség kihasználását jelentette. A hetvenes években ezzel szemben, amikor a jobb mód, az igényesebb lakás elérése lehetővé vált, a választásokban – s nemcsak a lakó- vagy a munkahelyválasztásban, hanem még a baráti és rokoni kapcsolatok ápolásában is – egyre fontosabb lett az a szempont, hogy a lehetőségeket minél jobban kihasználó magánvállalkozást alakíthassanak ki.

A falvak életét ez a mentalitásváltás látványosabban újította meg, mint a városokét. Egyrészt azért, mert faluhelyen a lakhatási mód látványosabban volt elmaradva a kor civilizációs normáitól, mint a városokban, s a falusiak emancipálódni akartak. Másrészt azért, mert a falusi lakosok többsége úgy érezte, végre ő is hozzájuthat olyan lakáshoz és olyan tárgyakhoz, amilyenekhez korábban csak a sikeres parasztok és iparosok férhettek hozzá. A falvak nagyobb részében ekkoriban lakossági nyomásra és a lakosság áldozatvállalásával karöltve föllendült a közművesítés. A tovább élénkülő építkezési kedv új formákat talált: az előző évtizedben általánossá vált kockaházmodellel szakítva kertvárosi vagy épp a szomszédos országokban látott épületmintákat igazítottak ízlésükhöz és igényeikhez. A megőrzött régi házakat átpofozták, bővítették, komfortosították, például sok helyen szabályozható központi fűtést építettek ki. A családok látványos felhalmozásának döntő forrása a második gazdaságban termelődött ki. Azaz az életformák átalakulása a falusiak tudásának, leleményének és önkizsákmányolási hajlamának eredményeként született meg. Az időmérleg-vizsgálatok a nyolcvanas években a legtöbbet dolgozó népek (amerikaiak és japánok) mellett mutatták ki a magyart, hiszen a közel teljes foglalkoztatást egészítette ki a magunknak kitalált különmunka, a háztáji.

A magyar háztájiról szólva két sajátosságot fontos hangsúlyozni.

1. A magyar szocializmus második gazdasága azért volt más, mint a szabad piacgazdaságok adóhivatalai által szinte követhetetlen, be nem jelentett tevékenységek halmaza – amire például Olaszországban kiterjedtsége miatt szintén használták a második gazdaság kategóriáját –, mert itt a hivatalos, a szocialista szervezetekben működő gazdaság átengedte a teret a rugalmasan burjánzó, személyes kapcsolatokban formálódó vállalkozási hálóknak. Egyrészt azért, mert a rugalmatlan hivatalos vállalatrendszer, egyéb – zömmel export- – feladatai miatt nem is tudott reagálni a háztartások gyorsan bővülő és egyre differenciáltabb igényeire, másrészt, mert még az állami vállalatok (a „monopóliumok közé zárt monopóliumok”) is egyre inkább támaszkodtak a második gazdaság szereplőinek gyors reagálású közreműködésére. Az élelmiszeripar – többnyire az ÁFÉSZ-ek vagy a téeszek közreműködésével – annyit vásárolt fel az árutermelő kisüzemek termékeiből, amennyit csak tudott, hiszen az ellátási feladatok teljesítésével és az export-árualapok biztosításával tudta elérni, hogy forrásokat biztosítson önmaga számára. Ezért nem tűnt kockázatosnak, hogy az érintettek tőkét, tanulást és kapcsolatépítést fektessenek be saját hálózataikba. Úgy is mondhatjuk, hogy a két gazdaság „kereskedelmi kapukon” át kapcsolódva alkotott egy rendszert.

2. A paraszttársadalomba rejtett kasztrendszer a hivatalos rendiség megszűnte után dinamikussá vált. Annak megmutatása, hogy „én is vittem valamire”, eszköz volt ahhoz, hogy komoly gazdák partnere lehessen valaki egy együttműködésben vagy a gazdakörben. (Vagy akár a presbitériumban, illetve az egyháztanácsban is.) Az elmaradás azt is jelenti, hogy nem számolnak velem. (Ez az egyik magyarázata az ugyancsak Mendras által leírt „tradicionális modernizmus” jelenségének is.) Azoknak, akik számára nem volt meg a felkapaszkodás lehetősége, a magát a közösségben fontos emberként felmutató paraszt életvitele és lakásviszonyai nemcsak az irigység, hanem a vágy tárgya is volt. A „végre paraszttá lenni” vágya munkált azokban, akik a téeszháztájira támaszkodva tudatos és teljesítményükre büszke árutermelőkké lettek. Az ő meghatározó szerepükre hívta fel a figyelmet Márkus István vizsgálata az „utóparaztságról”.⁷ E vágy mozgatóerejét tapasztalhattuk azonban akkor is, amikor a falvak közti vándormozgalmat követve sorozatban találkoztunk olyan – többnyire alföldi származású, gyakran ipari vagy bányász munkahelyet is megjárt – emberekkel, akik dombvidéki falvakban a gyermekeik után költözött gazdák hátrahagyott nagy portáin rendezkedtek be, és örömmel lettek téesztagok. Így persze a gazdálkodáshoz szükséges inputokhoz és szolgáltatásokhoz is könnyebben jutottak hozzá.⁸

Az iróniára hajlamos megfigyelők észrevették a dolog megkésetttségét, hiszen a régi parasztlét (az időnként kuláknak minősítettek) faluban maradt tagjai vagy a gyerekeik már átalakították portáikat, s gazdálkodással legfeljebb mellékesen foglalkoztak. Vezetők lettek, vagy olyan szakmába tanultak bele (pl. gépszerező, automatikákat is telepítő villanyszerelő, épületasztalos, terménykereskedő), amelyek kívánatos partnerré tették őket az építőiparban vagy az árutermelők hálózataiban, esetleg felvásárlók lettek, akik egyúttal kapcsolatbrókerek is, hogy a megcélzott termelői kör megtalálja az igényesebb és tömegesebb termelés lehetőségét. Ügyeltek arra, hogy amit csinálnak, fontos legyen a partnereknek, de arra is, hogy biztonságban éljenek – s egy részük arra is rájött, hogyan gazdagodhat meg gyorsan ezekben a szerepekben. A mintakövetők állandó fáziskésésben vannak, mert a vállalkozói minták – a lehetőségtér változásaihoz és igényeihez igazodva – folyamatosan alakulnak. Az agrárvilág sikeres vállalkozói szükségszerűen más kapcsolatokat építettek s ezért más szerepeket alakítottak ki, mint apáik. Az 1970-es évek óta látható vállalkozói minták egyre több lehetőséget adnak a nők számára is – miközben a mezőgazdasági munkaszervezetek nagy részéből kikoptak, s nem csak a szántóföldi kapálás visszaszorulása miatt.

⁷ Márkus 1973.

⁸ A települések – különösen a falvak – közti vándorlás 1970-es években kialakult jellegzetességeiről három olyan tanulmányom van, amely a második gazdaságban rejlő lehetőségek felismerésén alapult: Juhász 1988a, 2011, 2018.

A HÁLÓZATOK ÜZLETÁGANKÉNT ELTÉRŐ TERMÉSZETE

A téeszek profiljában a hizlalás (elsősorban csirke, sertés, nyúl) és a tojástermelés iparszerű formái a leglátványosabb újdonságok, s ezek exportcsatornáit voltak a legerősebbek. Több nagyüzem ösztönözte – részben a bábolnai, illetve a nyugati tanulmányutakon látott minták alapján, részben pedig a felvásárló élelmiszeripari vállalatok biztatására –, hogy ne csak az üzemen belül modernizálják az ágazatot, hanem második lépésben az alkalmas portákkal rendelkező tagjaik alakítsanak ki az új meg gondolások szerint szakosodott kisüzemeket. A mintaterjedés pedig egy magától gerjedő folyamat, ha a termék nem ütközik értékesítési korlátokba.

Az így szakosodott üzemeknek szükségük volt megfelelő épületre, az állatfajnak és a tartási módnak megfelelő ketrecekre, illetve kutrícákra, rendszerbe kapcsolt önetetőkre és itatókra, valamint olyan szellőztető, fűtő, világító rendszerekre, amelyek meghatározott program szerint működnek. Emellett tartós kapcsolat kellett olyan szaporító gazdasággal, amelyik az adott célra kialakított fajta egyöntetű növendék állatait biztonságosan és rendszeresen tudta szállítani. A vállalkozás megbízható jövedelmezősége azon is múlt, hogy a fajtának és az állomány életkorának megfelelő táp az életszakasznak megfelelő időben álljon rendelkezésre. A gondozási feladatokon túl a takarítási és fertőtlenítési rítusokat is gondosan és értőn kellett végrehajtani, különben az állategészségügyi kockázatok ugrásszerűen nőttek.

Azoknak a háztájizóknak, akik valamelyik integrátorszerepre vállalkozó nagyüzem rendszeréhez kapcsolódtak, a termeléshez szükséges inputokat, valamint a szállító és az állategészségügyi szolgáltatásokat az integrátor biztosította. Ám a berendezések megfelelő rendszerbe állításáról és a megfelelő épület kialakításáról már maguknak kellett gondoskodniuk. Megnőtt a szerepük a téesz állattenyésztő telepén vagy gépműhelyében foglalkoztatott szerelőknek, és új vállalkozási területhez jutottak azok a falusi lakatosok, villanyszerelők és csőszerelők is, akiket egyébként az új igényű épületek létrehozása szintén a szakmai tudásuk megújítására készítetett. Az új, specializált kisvállalkozás persze csak akkor biztosított látványos többletjövédelmet a működtető családnak, ha a gazda megfelelő léptékű, gondosan megformált üzemet hozott létre – vagyis volt ehhez elegendő pénze, tudása és kapcsolata –, és ha korrekt munkát végző, hozzáértő szerelőket talált közreműködőként. A megvalósításban részt vevő, jó hírű – gyakran technikus végzettségű – szerelők jövedelme is láthatóan nőtt.

Az integrátoroktól független, második gazdaságbeli hálózatoknak nehezebb volt megszerezni az adekvát eszközöket és inputot, ezért többnyire egyszerűbben kapcsolódtak a baromfi-, a sertés- és a nyúltenyésztés megújulása kínáلتa lehetőségeihez. Például úgy, hogy tenyésztő gazdaságoktól vásároltak tojást, és a „házilag” létrehozott keltetőkhoz kapcsolódva előnevelt peccenyecsréket és tojókat értékesítettek azoknak a falusi háztartásoknak, amelyekben szintén növekedett az állattartási kedv. (Bár ekkor a falusi háztartások többségében már nem

volt háztáji jogosultsággal rendelkező tag, a takarmánykínálat növekedése jóvoltából a ház körüli állattartás nem okozott gondot.) Igaz ugyan, hogy a tenyésztő gazdaságok üzletkörének bővülésével a nem bejegyzett vállalkozások keltető és előnevelő tevékenysége visszaszorult, de a rendszert kiegészítő, a piacokat ellátó „garázs” vágóüzemek a 2000-es évekig működtek.

A nagyobb területen gazdálkodó parasztok szántóföldi forgójába illeszkedő „albérlő” kertészeti vállalkozások mintája már az 1930-as években terjedt. A csányi dinnyések és a makói hagymások példája közismert. Egyes dél-alföldi mezővárosokban, például Szentesen, a komoly gazdák és a – többnyire bolgárkertészeknél tanult törekvők közül kivált – kertész vállalkozók szimbiotikus gazdaságokat alkottak. Mivel a két gazda másféle tudással, tőkével és kapcsolatrendszerrel rendelkezett, együttműködésük mindkét fél számára hasznot hajtott. A makói és a szentesi téeszek – s néhány különc téesz máshol is – a hatvanas években, építve a helyi hagyományra, szolgáltatásokkal segítették, hogy a háztáji keretében kertész kisvállalkozások jöjjenek létre. Szentesen, a termálkutak kínálta lehetőségekre építve, a holland minták alapján megszervezett melegházi, majd fűtött fóliás gazdálkodás felé fordultak, míg Makón, az agrotechnika és az agronómiai tudás fejlődésével olyan sikeressé vált a háztájinak ez a formája, hogy a szántóföldi forgóba illesztett, egységes fajtaválasztással és növényvédelemmel biztosított háztáji a kapás kultúrákban (hagyma, burgonya, gyökérzöldségek) is sokfelé elterjedt. A nagygazdaság biztosította a jelentős, más tevékenységeknél biztonságosabb háztáji jövedelem lehetőségét. A termékek készletezését és az értékesítést a nagyüzem vállalta ugyan, de azért itt is kialakultak olyan magánhálózati kapcsolatok, amelyekben alternatív értékesítési és árumanipulálási módok jöttek létre.

Különösen nagyra nőtt az alternatív értékesítési hálózatoknak és az ezekhez igazodó (szintén fellendülő) háziipari feldolgozásnak a jelentősége ott, ahol a téesz lehetővé tette, hogy a háztáji földet vagy egy részét a tagok (új igényű) gyümölcsösök formájában kapják meg. Elsősorban Szatmárban és a Duna–Tisza közén volt erre példa, mert a dombvidékeken előtérbe került bogyós gyümölcsös ültetvényekhez kapcsolódó háztáji és később a szakcsoporti vállalkozóknak a téesz biztosította hűtőházi és feldolgozó kapcsolatok nagyobb biztonságot adtak, mint a magáncsatornák. De akadt néhány, az ott szokásos termékek feldolgozására szakosodott falu is, ahol saját csatornákat alakítottak ki. Ilyen volt például Harta, ahol a háztáji disznótartás növekedését az ösztönözte, hogy a házi hentesárúk értékesítésére mozgósítani tudták a városi munkahelyeken lévő, főleg az elszármazottakra támaszkodó értékesítési hálózatokat. Ebben szerepet játszott az is, hogy közben a kalocsai fűszerpaprika-termelés háztáji vállalkozásokba szervezése elérte Hartát, így maguk tudták a kolbász legfontosabb adalékát előkészíteni.

Bár a fűszerpaprika és az exportcsatornákat találó pritaminpaprika, uborka és néhány más növény termelésének és elsődleges feldolgozásának háztáji keretében vagy „vállalás rendszerben” való megszervezése ritkán mozgatta meg az árutermelés lehetőségeire figyelő „jó gazdákat”, ezeknek is nagy jelentőségük volt abban, hogy a saját tőkét és kapcsolatokat igénylő lehetőségekhez nehezen hozzáférő szegény

emberek is kiegészítő keresethez jussanak. Ezért is volt szerepük az 1980-as években elterjedt, modern ültetvényeken gazdálkodó szakcsoportoknak, amelyeknek nem téesztag falusiak lettek tagjai (pl. munkások, rendőrök, közalkalmazottak).

Az agronómia fejlődésével kialakultak azok a fajták és eljárások, amelyek lehetővé tették a zöldségek (elsősorban paprika, paradicsom, uborka) gazdaságos meglegházi tömegtermelését. Az ehhez szükséges szaktudás felhalmozódása a hatvanas évek végére érte el Magyarországot, így az új mintájú telepek építése ezután kezdődött. A „szentesi minta” az új lehetőséghez igazodva módosult: a hozzáértő tagoknak biztosították, hogy tágas fűtött fóliás terekben alakítsák ki háztájijukat, és fűtésről, szellőztetésről, öntözésről, talajfertőtlenítésről a téesz gondoskodott. A mintaterjedés robbanásszerű volt. A hetvenes évek közepére a kertész hagyományú családokban általános lett a palántanevelést és a szezon megnyújtását segítő hideg fólia használata, és a nagyméretű, fűtött fóliás magángazdaságok kiépítése is megkezdődött.

Az ilyen vállalkozásnak nagy volt a tőkeigénye, létrehozásához és működtetéséhez kiterjedt, hozzáértő és megbízható emberekből álló kapcsolathálóra volt szükség: lakatos, csőszerelő, kazánkészítő, automatákhoz értő villanyszerelő, az adott művelési módhoz értő növényvédő mérnök-tanácsadó, kisteherautóval rendelkező fuvaros, a nagybani piac közvetítésével megtalált zöldségesek. Szükség volt arra is, hogy a kertész vállalkozó – nem csak konzultáció céljából – jó kapcsolatot tartson fenn a komoly szakmabeliekkel, ahogy arra is, hogy találjon olyan, összefüggéseket átlátó *pénzkölcsönzőket*, akik a telepfejlesztést és a gazdaság nagy forgóeszköz-szükségletét képesek megelőlegezni. Akik az 1970-es években, az olcsó fűtőolaj és gáz korában indultak, és a részleteket is jól oldották meg, a befektetett tőke megtérülésén és a kamatokon túl is szép jövedelemhez jutottak. Az 1980-as években azonban, elsősorban az emelkedő üzemanyagárak miatt, azok, akik nagy adósságot görgettek maguk előtt, vagy akiknek zavar támadt a hálózatában, gyakran megbuktak és megszégyenültek, hiszen irigyelt nagygazdák voltak.⁹

A KONJUNKTÚRA FELTÉTELEI ÉS NÉHÁNY TOVÁBBI HATÁSA

1969-ben, a mezőgazdaság és a falusi infrastruktúra számára a korábbiaknál bővebb erőforrásokat biztosító, új ötéves terv készítésekor a Tervhivatal munkatársai aggódtak amiatt, hogy a javuló ellátás – azaz a falusi és kisvárosi kereskedelmi hálózat fejlődése – és a közösből származó jövedelem növekedése miatt nem csökken-e le a háztáji termelési kedv. A kérdés azért merült fel, mert a tervezett termékmérleghez a háztáji termelésére is számítottak. A Tervhivatal munkatársaiban persze az elsősorban saját fogyasztásra termelő háztáji képzetek élt. Ám ha a mi modellünk alapján szemléljük a kérdést, és belátjuk, hogy az áru-

⁹ Martha Lampland *The Object of Labor* című könyvében egy falu történetén keresztül mutatja be azt a folyamatot, amelyről e cikk is szól (Lampland 1995).

termelő háztáji a regionális piacokat ellátó, korábban paraszti árutermelés funkcióját vette át, akkor is modellünk fejlesztésére kényszerülünk. Hiszen a közösből származó jövedelem valóban nőtt, és a boltokban idővel háztartásuk számára szinte mindent megtalálhattak az emberek. 1976-ban az ország gazdasági vezetésében aztán egy lényegi összefüggés is tudatosult: óvni kell a háztájit és a köré épülő rendszert, mert termelési kedvének csökkenése nem csupán ellátási nehézségeket, hanem exportnehezégeket is okozna. 1978 után ráadásul, az eladósodásból származó gondok miatt, stratégia lett, hogy minden olyan tevékenység számára szabad utat kell biztosítani, amelynek terméke jó eséllyel exportálható.

A *kényszerűen merkantilista* gazdaságpolitika ezért lépésenként enyhítette a második gazdaság expanzióját akadályozó jogszabályokat, és elnézővé tette az igazgatási gyakorlatot. (Igaz, a dogmatikus idegenkedés a „közvetítő kereskedelemről” sok fölösleges körülményességet okozott a rendszerben.) Specifikusan az élelmiszerexport jelentősége azért nőtt meg ekkoriban, mert bár a KGST-beli munkamegosztáshoz igazodó iparfejlesztési hullámok keresetté tették a magyar termékeket a szocialista országokban, ám ezek előállításához, épp relatív műszaki igényességük miatt, több nyugati importra volt szükség, mint amennyi keményvalutát a magyar ipar ki tudott termelni. Így amellet, hogy az élelmiszerexport jelentős részét a Szovjetunióval kötött barteregyezményekben „kemény” cikként lehetett elfogadtatni – azaz energiahordozókkal ellentételezték –, a megfelelő minőségű és keményvalutát hozó élelmiszerexportot is gyakran észszerűtlen mértékben, támogatták.¹⁰

Az exportösztönzés dinamizálta az élelmiszeripart, amely éppen ezért tudatosan kereste a megfelelő minőségű árualapot biztosító felvásárlási csatornákat. A téészek és ÁFÉSZ-ek 1978 után *szövetkezeti szakcsoportok* szervezésével, mentorálással és gyakran jelentős tőkebefektetéssel segítették, hogy a második gazdaság nem téésztág szereplői könnyebben bekapcsolódhassanak a tömeges és igényes árutermelésbe. A szövetkezeti szakcsoportok lehettek közvetítő kereskedők, magánszemélyek ellenben nem. A Pénzügyminisztérium még ahhoz is hozzájárult, hogy néhány téesz – kísérleti jelleggel – vállalkozói csoportok hálózatává alakuljon, bár az agronómuselit többségének ez a minta nem tetszett, mert úgy vélték, hogy gyengíti vezető szerepüket.

A háztáji óvásának, például a parasztudvari tejtermelés kötelező felvásárlásának a tejipar számára ugyanakkor volt negatív következménye is. A nem megfelelő minőségű – például nem gyorshűtött – alapanyag miatt nem tudták követni a nyugati tejtermékgyártás új irányzatait.

¹⁰ A viszonylagos liberalizmus jóvoltából felszabaduló alkotóerő és a merkantilizmus olyan mértékig javította a hozamokat és növelte az exportot, hogy Magyarországot befogadták a nagy agrárexportáló, a nemzetközi agrárkereskedelem liberalizálását kezdeményezők cairnsi csoportjába. Nem csak a szovjet pártfőtitkárok állították példának a magyar mezőgazdaságot, és kínai szakértők jöttek tanulmányozni a sikereket. Vö. Hartford 1985; Swain 1985. Eredményeink ingatlagságáról és a merkantilista politika teremtette csapdahelyzetről lásd Juhász 1988b, 1989, 2011.

Az a tény, hogy az árutermelés a regionális piacok helyett az élelmiszeripar felé fordult, valamint a munkamegosztás fejlődése látványossá tette a különbségeket a háztáji családok törekvései között. Ezt mutatja, hogy a Szövetkezeti Kutatóintézet 1967-ben, 1972-ben és 1977-ben végzett, több mint 3000 háztartásra kiterjedő vizsgálatának tanúsága szerint tíz év alatt az állandó téeszfoglalkoztatottak között 13%-ról 20%-ra nőtt azok aránya, akik konyhakertnél nagyobb léptékben nem foglalkoztak gazdálkodással. Azok aránya viszont, akik elsősorban saját fogyasztásra termeltek, és csak a (nem elhanyagolható) többletet értékesítették, 64%-ról 23%-ra csökkent. Azaz a tudatos árutermelők aránya 18%-ról 57%-ra nőtt, és több mint felük specializált vállalkozást működtetett. Az 1970-es évek szokásai szerint azok, akik nem vették igénybe a háztájit, pénzbeli megváltást kaptak. Döntő többségük iparosként vagy szolgáltatóként kapcsolódott be a második gazdaságba. Azok többsége is, akik igénybe vették, csak papíron művelte a háztáji földet. A közös gazdaság megfelelő táblájában termelt tengeri egy holdra eső nettó hozamát kapta meg terményben, mintha a téeszre bízta volna a művelést. A terményt az is igénybe vette, aki alig tartott állatot, vagy ipari tápot használt, hiszen fontos csereeszköznek számított.

A körülmények és lehetőségek változása gyorsan átformálta a falusi körülmények között boldogulni tudó, „jó gazda” múltú családok terveit. A hatvanas években azért támogatták gyerekeik tanulmányait, hogy sikeresen ki tudjanak jutni a faluból, majd otthonteremtésüket is segítették a városban, s nyugdíjba menvén a közelükbe költöztek. (Ezt a folyamatot annak idején „kiaszolás-ként” írtam le.) A hetvenes években viszont az ugyanezen csoporthoz tartozó családok a munkaszervezeti pozícióik és intenzív árutermelésük biztosította jövedelmüket az otthoni berendezkedés érdekében halmozták föl. Fiaikat olyan pályák felé (technikus, szerelő, mérnök) terelték, amelyek a falusi egzisztenciateremtésben segítik majd őket. Lányaik azonban – élve a bővülő iskolahálózat kínálati lehetőségekkel – olyan középiskolákba mentek (gimnázium, közgazdasági vagy egészségügyi technikum), amelyek inkább városi munkahelyekre készítették fel őket. Az 1980-as népszámlálás már meg is mutatta a következményeket: mivel a korábbi évtizedekkel ellentétben a hetvenes években több lány hagyta el a falvakat, mint fiú, a fiatal felnőtt korcsoportban legtöbb faluban *nőhiány* keletkezett, a belvárosias terekben pedig nőtöbblet alakult ki. S a folyamat, hullámozva bár, folytatódott.

AZ 1990-ES ÉVEK KÉT CSAPÁSA: PIACVESZTÉS ÉS GYEREKES TÖRVÉNYEK

Magyarországon a szűkös időkben a biztonságos önellátásra, majd a minél több export biztosítására törekvő gazdaságirányítás több területen olyan tevékenységek élénkítéséhez vezetett, amelyekben nem sikerült igazán versenyképesnek lennünk. Az agrár-protекcionista politika a nyugat-európai országokban is idézett

elő hasonló fejleményeket, ám nekünk nem volt időnk a kiigazításra. Amikor a KGST együttműködési rendszere 1989 és 1991 között felborult, nem csak átmenetileg szorultunk ki a volt szocialista országok piacáról. Az oda szállítóknak később is csak egyike lehettünk, mert a többi agrárexportőr ország a versenytársunkká vált.

Az agrárpiac szűküléséhez az is hozzájárult, hogy a rendszerváltással nyilvánvalóvá vált *strukturális válság* – elsősorban a gyorsan növekvő munkanélküliség – miatt a csökkenő jövedelmek mellett a lakosság étel- és fogyasztási szerkezete is a kevésbé értékes élelmiszerek felé fordult. S mivel a szomszédos országokban is hasonló válság bontakozott ki, csökkent a bevásárlóturizmus. Megszűnt a „gulyáskommunizmus” vonzása.

Ilyen körülmények között a szűkülő keresletre tevékenységük racionalizálásával reagáló élelmiszeripari vállalatok az ellenőrzött körülmények mellett termelő és nagy léptékben szállító cégekre szűkítették beszállítóik körét. A nem integrált egyéni árutermelők többnyire megoldhatatlan értékesítési nehézségekkel néztek szembe.

Az új törvényfaragók leglendületesebb csoportját ugyanakkor az új osztályharc szenvedélye fűtötte. A téesz – főleg a szervezés megalázó momentumait hangsúlyozó emlékeződések szaporodása miatt – legyőzendőnek tűnt fel a szemükben. Egy részüket az (idealizált) egykori paraszti világ iránti nosztalgia hajtotta. Másokat annak emlékeztet, hogy a kisárutermelők a szocializmus körülményei között mennyire sikeresek tudtak lenni, hiszen a végtermék 40%-át ők állították elő kisszerű körülmények közé szorítottságuk és jogi korlátozottságuk ellenére. Azt azonban a törvényhozók nem értették, hogy milyen mértékben segítette a kisárutermelők működését a nagyüzemekkel való közvetlen és közvetett összefonódás. (A radikálisokat persze a működő rendszerek tiszteletének hiánya jellemzi. Az intézmények szimbolikus jelentésére gondolva elfelejtkeznek figyelni a hétköznapi élet szerveződésére.)

Mivel a kárpótlási és az átalakulási törvény az aktív téesztagoknak maradó vagyona nagyobb részét elvonta, a magángazdaságok gyakran ellehetetlenülő helyzetét pedig a tagok zöme is érezte, valamint ők képesek voltak szembeállítani a paraszti nosztalgiákat az új technika kínálta lehetőségekkel, a téesztagok közel 90%-a minden biztatás ellenére nem lépett ki a téeszből. A kilépők zöme sem vált gazdálkodóvá, hanem a tulajdonrészként kapott terményt vagy állatot egyszerűen eladta. Voltak ugyanakkor olyan, többnyire csoportos kiválók is, akik gépeket vagy üzleti célra alkalmas ingatlanokat megszerezve, a kornak megfelelő gazdaság megformálására törekedtek, az akkor alakuló, több ezer mezőgazdasági kft. vagy kisszövetkezet mintáját követve.

A kormány betervezéseit szenvedéllyel tovább faragó kormánypárti képviselők az eredetileg a technikai kérdések kezelése érdekében benyújtott földtörvény tervezetét módosítgatva igyekeztek újra a gazdálkodói tér formálójává válni. Bevezették az egyéni földtulajdonszerzés 300 hektáros felső korlátját, azt, hogy akár egyéves is lehet a földbérlet, és az első ciklus utolsó ülésén megtiltották

a jogi személyek földvásárlását. Ezzel ugyanakkor nemcsak a téészek stabilizálódását akadályozták, hanem a farmformálás amerikaiias útját választó új vállalkozásokat is.

Az értelmes földhasználat és a távlatos gazdálkodás szempontjára nem figyelő 1990-es évekbeli törvényhozás és az integrátor pozíciók meggyengülése is hozzájárult ahhoz, hogy a gazdálkodás új rendje csak lassan – egészen az Európai Unióba belépésig elhúzódva – alakult ki. A több mint kétmillió tulajdonosi parcella miatt – amelyek nem mellesleg döntő többsége nem gazdálkodókhoz került – a rövid távú bérletekre támaszkodó földművelő gazdaságok nem merhettek távlatos fejlesztésekbe fogni. Nemcsak a talajjavítás vált nem kifizetődővé, de még az igényes trágyázás is kockázatos volt. Az öntözőkapacitás használható része harmadára zsugorodott, a szaksoportok tulajdonába került korszerű szőlő- és gyümölcsültetvények több mint fele kipusztult, a második gazdaság hálózatainak zömét pedig az értékesítési nehézségekből adódó növekvő bizonytalanság felemésztette.

Az új integrációs hálózatok kialakulása megindult ugyan – többnyire egyébként privatizált élelmiszeripari cégek és a szaporodó exportáló és/vagy bolthálózat-ellátó áru-előkészítő vállalkozások termeltetése jóvoltából –, de a folyamat 1996 után lelassult. Az élelmiszeripari cégek, döntően a termelés rendjének zavarossága miatt, visszafogták beruházásaikat. A tőkéhez jutott tejipari vállalkozások ugyanakkor – a megnövekedett, új igényeket kiszolgáló tejtermékimport visszaszorítására törekedve – újították technológiájukat, és új termékeket fejlesztettek, ezért abbahagyták a parasztudvari tej felvásárlását. Csak annak a néhány tejszövetkezetnek a tagjai maradtak beszállítók, akik minőségbiztosításra törekvő működési módot alakítottak ki, és biztosították a gyorsítést.

Persze „az Élet él és élni akar”. Nőtt a már elért technikai szinten működő szolgáltató vállalkozások száma, új felvásárlói szerepek alakultak ki, szimbiotikus vállalkozások jöttek létre, és a patronus–kliens bokroknak újra változatos formái jöttek létre. A kihasználatlan lehetőségek és kielégítetlen szükségletek láttán sok önáltató vállalkozás is született. A szakmához felületesen értő és/vagy a megbízható kapcsolatépítés szükségességét későn felismerők többnyire egy-két év alatt megbuktak. De jellemzően az önáltatókból lettek a világcsalók is, így szaporodtak a bizalomrontó élmények.

A gazdálkodási rend konszolidálódását a szakmailag művelt és tájékozódni tudó vállalkozók vezették. Ők – a földműveléssel felhagyók nagy aránya miatt is – gyorsan növekedtek, gyakran saját meglepetésükre is. A 2000-es évek közepére konszolidálódott új gazdálkodási rendben egyre szűkülte ugyan az 1990-es években létrejött vállalkozási formák tere, mégis az ő leleményükön múltott, hogy a mezőgazdasági termelés 1993 után már nemcsak csökkent, hanem egyes területeken nőtt is.¹¹

¹¹ Erről részletesebben lásd: Juhász 2001a, magyarul 2001b vagy 2006.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Büti Lajos – Zsille Zoltán 1971: Aknaszedők a termelés frontján, vagy kisvállalkozók az üzemi piacon. *Ergonómia: Munkalélektan, Munkaélettan, Munkaszociológia* (4.) 4. 339–345.
- Fél Edit 1941: *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest.
- Fél Edit – Hofer Tamás 2010: „*Mi, korrekt parasztok...*” *Hagyományos élet Átányon*. (Korall társadalomtörténeti monográfiák 1.) Korall, Budapest.
- Fónagy Zoltán 2014: A „lusta paraszt” és a piacgazdaság. A hagyományos és a modern gazdasági mentalitás konfliktusa a jobbágyfelszabadítás korában. In: Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.) Hajnal István Kör, Budapest, 62–75.
- Hartford, Kathleen 1985: Hungarian Agriculture. A Model for the Socialist World? *World Development* (13.) 1. 123–150.
- Juhász Pál 1973: *A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről*. (Közlemények 93.) Szövetkezeti Kutatóintézet, Budapest.
- Juhász Pál 1977: A második gazdaság mezőgazdasági kistermelői köré szerveződő alrendszerről. In: Kenedi János (szerk.): *Profil*. (Szamizdat gyűjteményes kötet.)
- Juhász Pál 1982: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. Agrárszociológiai tanulmányok. *Medvetánc* (2.) 1. 117–139.
- Juhász Pál 1988a: A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. Emberképünk tizenöt évvel ezelőtt. *Tér és Társadalom* (2.) 2. 3–18.
- Juhász Pál 1988b: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság? *Medvetánc* (8.) 1. 197–212.
- Juhász Pál 1989: Az agrárkérdés politikai tartalma 1988-ban. In: *Magyarország politikai évkönyve 1988*. R-Forma Kiadói Kft., Debrecen, 180–188.
- Juhász, Pál 2001a: The End of the “Agricultural Miracle” and the Property-Reform in Hungary. In: Ieda, Osamu (ed.): *The New Structure of the Rural Economy of Post-Communist Countries*. Slavic Research Center Hokkaido University, Sapporo, 15–21.
- Juhász Pál 2001b: Az agrárkérdés vége és a tulajdonreform. *Beszélő* (6.) 2. 36–41.
- Juhász Pál 2006: *Emberék és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Cikkgyűjtemény*. Új Mandátum–Jelenkutató Alapítvány, Budapest.
- Juhász Pál 2011: *A piacgazdaság intézményei és kultúrája*. Jelenkutató Alapítvány, Budapest. <http://publikaciok.lib.uni-corvinus.hu/publikus/646601.pdf> – utolsó letöltés: 2020. szeptember 30.
- Juhász Pál 2018: Az OTK, a faluosztályok – és emberképünk változása. In: Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és ironia. Szociológiai kalandozások*. MTA TK–L'Harmattan, Budapest, 117–128.
- Komló László 1964: *Ipari mezőgazdaság felé. Franciaországi útinapló*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- Kuczi Tibor 1998: Kreácsolás: kreativitás és barkácsolás. *Kritika* (27.) 5. 18–21.
- Kuczi Tibor 2000: *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Replika Kör, Budapest.
- Laki Mihály 1984–1985: Kényszerített innováció. *Szociológia* (12–13.) 1–2. 45–53.

- Lampland, Martha 1995: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lampland, Martha 2016: *The Value of Labor. The Science of Commodification in Hungary, 1920–1956*. University of Chicago Press, Chicago.
- Márkus István 1973: Az utóparaszttság arcképéhez. Gernelyapáti magnószalagok 1971. október. *Szociológia* 1. 56–67.
- Mendras, Henri 1967: *La fin des paysans*. S.E.D.E.I.S., Paris.
- Swain, Nigel 1985: *Collective Farms Which Work?* Cambridge University Press, Cambridge.
- Varga Zsuzsanna 2013: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Budapest.
- Varga Zsuzsanna (szerk.) 2017: *Göröngyös út. Dimény Imre életútja*. Kossuth, Budapest.